

בין ירושלים לרומי

הגיגים לקראת 50 שנה לנוסטרָה אַטָאָה¹

מבוא:

תיאור הבריאה המקראי מספר על כך שהקב"ה ברא אדם יחידי שממנו נולדה האנושות כולה. המסר הבהיר העולה ממנו הוא שכל בני האדם בני משפחה אחת הם. מסר זה מתחזק כאשר הפרק החדש בתולדות העולם לאחר המבול, שוב נפתח עם משפחה אחת. בראשית ימות עולם נאצלה השגחת בורא העולם לאחוה אנושית אוניברסלית בלתי מחולקת.

כאשר הקב"ה בחר באברהם, וביצחק ויעקב זרעו אחריו, הפקיד בידם משימה זו שלבית: האחד, לייסד את עם ישראל שיירש וינחל את ארץ הקודש המובטחת, יתיישב ויקים בה חברה למופת, ובמקביל להאיר ולהנחיל צדק, ישע, וברכה לאנושות כולה.

במשך רוב אלפיים השנים שחלפו מאז חורבן בית שני בירושלים בידי הרומאים, סבלו היהודים מגלות, שחיתות, ביזות, רדיפות והמרות דת מאולצות. ואף על פי כן, נצח ישראל לא ישקר ולא ינחם², והברית הנצחית שכרת עם ישראל באה לידי ביטוי טוב ושוב, כאשר למרות מצוקות העתים, עמנו המשיך להתקיים בקיומיות רווית הוד ומלאה השראה ושגב³. לאחר התקופה האפלה ביותר מאז חורבן בית מקדשינו, כאשר למעלה משישה מיליון מאחינו נרצחו באכזריות, בעוד שאריות עצמותיהם היבשות והמפוחמות בוערות ולוחשות בצללי המשרפות במחנות הריכוז, פקידה הייתה לה לברית הנצח שבין גוי ואלהיו, עם אָזֶר חַיִל שרידי חרב פליטת בית יעקב הנשארת ותבוא בהם הרוח, והביאו לתקומת הפלאות של הרוח היהודי בכל בית ישראל. בכל התפוצות נוסדו קהילות מחדש, ויהודים רבים שמעו את קול התור ושוב לארץ ישראל, שם קמה מדינה יהודית ריבונית.

המשימה הכפולה של העם היהודי – גם להיות אור לגויים⁴ וגם להבטיח את עתידו על אף שנאת הרצח ואלימות עמים רבים – הייתה קשה באופן גורף ליישום. אף על פי כן, למרות אין ספור מכשולים, העם היהודי השפיע רוב ברכה על האנושות, הן בתחומי המדע, התרבות, הפילוסופיה, הספרות, הטכנולוגיה והמסחר, והן בתחומי הרוח, האמונה, האתיקה והמוסר. גם בזאת ניתן לראות את הביטוי לברית הנצח של בורא העולם עם בית ישראל.

¹ השתתפו בכתיבת ועריכת מסמך זה:

מטעם ועידת רבני אירופה: הרב פנחס גולדשמידט (נשיא הוועידה), הרב אריה פלגר (יושב ראש התת-ועדה), הרב יעקב בלייך, הרב אליקים גוטמן, הרב יהונתן גוטנטג, הרב שמואל דייסגני, הרב יחיא טובול, הרב משה לוויין, הרב ברוך פיסזון, הרב אריה רלב"ג. הרב אוריאל פלג הגיה את המסמך.

מטעם הסתדרות הרבנים דאמריקה: הרב שלום באום (נשיא ההסתדרות), הרב יצחק אדלרשטיין, הרב ד"ר דוד ברגר, הרב משה דראטש, הרב ברוך קורנבלאו.

מטעם הרבנות הראשית לישראל: הרב דוד רוזן, מר עודד וינר.

2

שמואל א' טו: כט

3

ראה בראשית יז: ויז: יט, ויקרא כו: מב-מה, דברים כג: ה ועוד

ישעיה מט: ו

4

ללא ספק, השואה מהווה את נקודת השפל ההיסטורית ביחסיהם של יהודים ושכניהם הנוצרים באירופה. במרכז של היבשת שהנצרות טיפחה במשך אלפיים שנה נבט שורש מר, פורה ראש ולענה שרצה באכזריות ובדייקנות תעשייתית למעלה משישה מיליון מאחינו, מתוכם למעלה ממיליון וחצי ילדים. רבים מאלה שנטלו חלק בפשע הנתעב ביותר בהיסטוריה, בהשמדתן השטנית של משפחות שלמות על נשיהן וטפן ושריפתן באש של קהילות מפוארות מלאות הדר, גדלו במשפחות וקהילות נוצריות.⁵

יחד עם זאת, לאורך אותם אלפיים שנה, אף בזמנים רצופי תלאות ועטויי בעתה, נמצאו גם גיבורים יחידי סגולה – בני ובנות הכנסייה הקתולית, הן אנשים מן השורה והן מהמנהיגים – אשר הגנו על היהודים ועמדו להם בעתות האופל והאימה.⁶

עם סיומה של מלחמת העולם השנייה, החל במדינות מערב אירופה עידן חדש של חיים משותפים תוך שלום ושלווה, עידן שהתאפיין בבניית גשרים וסובלנות שקנתה לה שביתה בקרב זרמים נוצריים רבים. קהילות דתיות בחנו מחדש את דחייתם כלפי ה'אחר' ההיסטורי, ובכך הובילו לעשרות שנים של שיתוף פעולה פורה. יתרה מכך, למרות שאנו היהודים קבלנו כבר את שוויון הזכויות האזרחי כמאה או מאתיים שנה לפני כן, לא זכינו באמת ליחס שוויוני כאל אזרחים בעלי זכויות מלאות במדינות בהן דרנו. בעקבות מאורעות השואה גם שוויון הזכויות של יהודי התפוצות וגם הזכות של העם היהודי לחיות כאומה ריבונית במדינה משלו הפכו סוף-סוף לדבר ברור וטבעי.

במשך שבעת העשורים שחלפו מאז, קהילות יהודיות ומנהיגיהן הרוחניים העריכו מחדש את היחס הנכון של היהדות לבני קהילות ומנהיגים של דתות אחרות.

שינוי לטובה – נוסטרה איטאטה

לפני חמישים שנה, עשרים שנה לאחר השואה, עם הכרזתה של נוסטרה איטאטה (סעיף⁷ 4), הכנסייה הקתולית החלה בתהליך של בדיקה פנימית אשר בהדרגה הביא לכך שהאיבה כלפי יהודים הוסרה מדוקטרינת הכנסייה ובכך התאפשרה צמיחה של אמון וביטחון בין הקהילות הדתיות שלנו.

5

האפיפיור יוחנן פאולוס השני כתב: "אנו מתקרבים לסיום האלף השני של תולדות הנצרות וראוי שהכנסייה תהיה יותר מודעת לטבעם החוטא של בניה" (האגרת האפוסטולית "בהתקרב האלף השלישי", 10 בנובמבר 1994, 33: מפעלות הכס האפוסטולי 87 [1995], 25).

הועדה האפיפיורית ליחסים דתיים עם היהודים קבעה "העובדה שהשואה התרחשה באירופה, דהיינו בארצות בנות תרבות נוצרית ארוכת טווח, מעלה שאלה בקשר ליחס בין הרדיפה הנאצית והתייחסות הנוצרים אל היהודים במשך מאות השנים." ("אנו זוכרים – הגיגים על השואה", 16 במרץ 1998)

⁶ שתי דוגמאות מתוך גיבורי היסטוריה הרבים שכאלה הינם האב ברנרד מקלרבו במהלך מסעות הצלב, והקרדינל ג'ול-ג'רו סלייז' מטולוז במהלך מלחמת העולם השנייה. כאשר במסעות הצלב החל אחד הנזירים הסיסטריים לשסות את הגרמנים ביהודים להשמדם, עוד בטרם יפנו למלחמה במוסלמים, האב ברנרד מקלרבו הלך אישית לשים קץ לכך. רבינו אפרים מבונא מתאר זאת:

כומר אחד הגון, גדול ורב לכל הכומרים, יודע דתם ומבין, ושמו בירנט, ... אמר להם: «... תלמידי אשר דיבר על (היהודים) להשמדם לא דיבר נכונה, כי כתוב עליהם בספר תהילים 'אל תהרגם פן ישכחו עמי'. כל העם החזיקו את הכומר הזה כאחד הקדושים שלהם, וגם אחרי דרישתנו וחקירתנו לא נמצא שהיה לוקח שוחד על דברו טוב על ישראל. ובשמעם כך, חדלו הרבה מלהתנכל להמתנו. (ספר זכירה, מהדורת א. מ. הברמן, עמ' 18).

ג'ול-ג'רו סלייז' (פברואר 24, 1870 – נובמבר 5, 1956) היה ארכיבישוף קתולי של טולוז משנת 1928 עד מותו והיה דמות משמעותית בהתנגדות קתולית לממשל הפרו-נאצי בצרפת. הוא מונה לקרדינל בשנת 1946 ע"י האפיפיור פיוס השניים עשר. מוזיאון יד ושם הכיר בו בתור חסיד אומות העולם בגלל מאמציו להגן על היהודים במשך השואה.

⁷ הנושא העיקרי של קטע זה הוא הסעיף הרביעי בנוסטרה איטאטה שעוסק בפרט ביחסיה של הכנסייה הקתולית עם היהודים. על מנת להקל על הקריאה, מכאן ואילך נציין לנוסטרה איטאטה בסתם, אך הכוונה במאמרנו זה היא בפרט לסעיף הרביעי שם 'המסמך היהודי'

מבחינה זאת האפיפיור יוחנן העשרים ושלושה היה דמות מהפכנית בתולדות היחסים בין יהודים ונוצרים לא פחות מאשר בהיסטוריה של הכנסייה עצמה. היה לו תפקיד נועז בהצלת אלפי יהודים בתקופת השואה, והמודעות שלו לצורך בחינה מחדש של "תורת הסלידה" היא אשר עזרה להתגבר על ההתנגדות לשנוי, והיא אשר אפשרה את קבלת נוסטרה איטאה.

למיטב הבנתנו, עבור הכנסייה, קביעתה הממוקדת, הקונקרטית והדרמטית⁸ ביותר הייתה הכרתה של נוסטרה איטאה בכך שכל יהודי שלא היה מעורב ישירות ואישית בצליבה אינו נושא בכל אחריות לכך⁹. הפירוט וההסברים של האפיפיור בנדיקטוס השישה עשר בנושא זה ראויים לציון מיוחד.¹⁰

בנוסף לאמור, כפי שנראה בעליל, נוסטרה איטאה קובעת, בהתבסס על כתבי היסוד הנוצריים, שאין לבטל את הבחירה האלוהית של ישראל, שהיא קוראת לה "מתנת אלוהים", באומרה: "אלוהים... לא מתחרט על המתנות שהוא נותן או על הקריאות שהוא קורא להן", והוציאה צו מניעה האומר ש"אין להציג את היהודים כמי שנדחו או קוללו על ידי אלוהים". האפיפיור פרנציסקוס הרחיב בנושא הזה באיגרת האפיפיורית "שמחת הבשורה" - *Evangelii Gaudium* - משנת 2013, שבה הוא כתב: "אלוהים ממשיך לפעול בין אנשי הברית הישנה ולהביא אוצרות חכמה הזורמים מהמפגש ביניהם לבין דבריו".¹¹

נראה לנו שנוסטרה איטאה גם סללה את הדרך לכינון יחסים דיפלומטיים מלאים של הוותיקן עם מדינת ישראל היהודית הריבונית, בשנת 1993. על ידי כינון יחסים אלה הכנסייה הקתולית הראתה עד כמה באמת שינתה את תפיסתה בנוגע לעם היהודי אותו חשבה לאומה שגורלה לנדוד עד לביאה הסופית. רגע היסטורי זה אפשר את ביקורו של האפיפיור יוחנן פאולוס השני בישראל בשנת 2000, מה שהיה לעוד מחווה רבת עצמה של עידן חדש ביחסים בין היהודים לקתולים. מאז כבר שני אפיפיורים זה אחר זה באו בביקורים מדיניים דומים.

נוסטרה איטאה מגנה בחריפות "שנאה, רדיפות וגילויי אנטישמיות המכוונים נגד יהודים בכל עת ועל ידי כל אדם" כעניין של חובה דתית. בהתאם לכך, האפיפיור יוחנן פאולוס השני אישר שוב ושוב כי האנטישמיות היא "חטא נגד א-לוהים ונגד האנושות", ובתפילתו המפורסמת בכותל המערבי בירושלים אמר כי: "אלוהי אבותינו, אתה בחרת באברהם ובזרעו כדי להביא את שמך לאומות העולם; אנו מרגישים עצב עמוק בעקבות התנהגותם של אלה שבמהלך ההיסטוריה גרמו לילדיך לסבול, ומבקשים את סליחתך, ובכך אנו רוצים להתחייב לאחוה אמיתית עם אנשי הברית." "

האפיפיור פרנציסקוס הכיר לאחרונה באנטישמיות החדשה, שהיא למרבה הצער נפוצה ואפילו אופנתית, באמרו לנציגי הקונגרס היהודי העולמי: "להתקיף יהודים זוהי אנטישמיות, אך גם התקפה ישירה על מדינת ישראל היא אנטישמיות. ייתכן שישנם חילוקי דעות פוליטיות בין ממשלות ועל נושאים פוליטיים, אך מדינת ישראל ראויה לכל הזכויות להתקיים בביטחון ושגשוג".¹²

⁸ קביעה זו של נוסטרה איטאה מושרשת בתורות קדומות יותר של הכנסייה, לדוגמה הקטכיזם של ועידת טרנטו בשנת 1566. פרק 4 של המסמך ההוא, הנקרא "האמונה", מקטין את ההאשמה שמטילים על היהודים בצליבה, בהצהירו שחטא הנוצרים החוטאים היה גורם רב יותר לצליבה. למרות זאת האשמת היהודים ברצח-אל נמשכה כמה מאות שנים. אם האשמות אלה נחלשו עם הזמן, היה זה יותר בעקבות תקופת ההשכלה שבמהלכה שנאת היהודים הסירה את צביונה הדתי באירופה. נוסטרה איטאה, מאידך גיסא, אשר נולדה כפרי תשוקת המערב לשלול את סוגי שנאת יהודים העזה שגרמה לשואה, הייתה ממש מהפכנית בהבאת שינוי רב המשמעות בכנסייה הקתולית מבחינה זו.

⁹ דרגת מעורבותם של יהודים בני המאה הראשונה לספירה בצליבת ישו אף היא הינה נושא למחלוקות סכולסטיקנים, אך במונחים של הדוקטרינה הפנים-נוצרית, אנו מבינים שהסרת אשמה כל שהיא בצליבה מכל שאר היהודים הינו צעד בעל משמעות קיצונית עבור הכנסייה.

¹⁰ בספרו "ישו הנוצרי", 2011 Holy Week

¹¹ אפיפיור פרנציסקוס, "שמחת הבשורה", ותיקן 2013, 247§, 249§

¹² ראה:

לבסוף, נוסטרה איטאטה קראה לטיפוח "הבנה הדדית וכבוד" ולביצוע "דיאלוגים בין אחים". בשנת 1974 האפיפיור פאולוס השישי נענה לקריאה זו על ידי הקמה של הוועדה האפיפיורית ליחסים דתיים עם היהודים. גם הקהילה היהודית נענתה לקריאה זו וקיימה פגישות על בסיס קבוע עם נציגי הכנסייה.

בהקשר זה, אנו מזכירים לטובה את העבודה הגדולה וההשראה של אפיפיורים, מנהיגי הכנסייה וחוקרים שתרמו בלהט להתפתחות אלה, התומכים המוקדמים ובעלי הרצון החזק של הדיאלוג היהודי-קתולי, מאז סוף מלחמת העולם השנייה, שעבודתם הקולקטיבית יצרה את התנופה שהובילה לנוסטרה איטאטה. אבני הדרך החשובות ביותר היו המועצה השנייה של הוותיקן; הקמת הוועדה האפיפיורית ליחסים דתיים עם היהודים; ההכרה ביהדות כדת חיה בעלת ברית נצחית; הערכה ראויה של השואה והגורמים שהביאו לה; והקמת יחסים דיפלומטיים עם מדינת ישראל. במשך הזמן, הכתבים התאולוגים של ראשי הוועדה האפיפיורית ליחסים דתיים עם היהודים תרמו רבות למסמכי הכנסייה שיצאו בעקבות נוסטרה איטאטה, כמו גם אלה של תאולוגים רבים אחרים.

כפי הנראה, בהגיגיה האחרונים על נוסטרה איטאטה, "המתנות והקריאה של האלוהים אינן חוזרות", הוועדה האפיפיורית אשרה בצורה חד-משמעית את הקביעה שהיהודים הינם חלק אינטגרלי בתכנית הישועה האלוהית, וקראה לרעיון זה "הסוד הבלתי נתפס של האלוהים"¹³. בהמשך היא הצהירה על כך שהכנסייה הקתולית לא מנהלת שום מסיון ממוסד המכוון ישירות כלפי היהודים ואיננה תומכת בו¹⁴. אף שהכנסייה הקתולית לא התכחשה בכך "מלהעיד" על אמונתם גם בפני יהודים, מכל מקום בדבר זה היא הראתה הבנה וזהירות כלפי רגישות עמוקה של היהודים וסילקה את עצמה ממסיון פעיל בקרב היהודים.

הדים לשינוי היחס של הכנסייה אל הקהילה היהודית באו לידי ביטוי בצורה מפליאה בביקורו האחרון של האפיפיור פרנציסקוס בבית כנסת, ביקור בו הפך לאפיפיור השלישי העושה את המחווה רבת המשמעות הזו. בין יתר דבריו אמר: "מאויבים זורים נהיינו לידידים ולאחים. תקוותי שקרבה זו, הבנה הדדית וכבוד הדדי בין שתי הקהילות שלנו ימשיכו להתפתח ולגדול".

התייחסויות ופעולות מלאי אהדה אלה עומדים בקונטרסט חזק אל מאות השנים של "תורת הסלידה" ועוינות גורפת והנר בבחינת קול קורא לפרק מעודד מאד בתהליך מרשים של שינוי פני החברה האנושית כולה.

הערכה, והערכה חוזרת

בתחילה, בשל ההיסטוריה הארוכה של אנטישמיות נוצרית, מנהיגים יהודים רבים¹⁵ היו ספקנים בדבר הפנות של פתיחות הכנסייה אל הקהילה היהודית. עם חלוף זמן התברר כי התפנית ביחס של הכנסייה ותורתיה לא זו בלבד שהינה אמיתית, אלא גם הולכת ומעמיקה, וכי החל עידן של סובלנות, כבוד וסולידריות גוברת בין אנשי הדתות שלנו.

היהדות האורתודוקסית – באמצעות איחוד הקהילות האורתודוקסית באמריקה והסתדרות הרבנים דאמריקה – מכבר הינה שותפה ב'ועד יהודי בינלאומי להתייעצויות בנושאים בין דתיים' (ארגון שהוקם בסוף שנות ה-60) כנציג רשמי של היהדות ביחסים עם הוותיקן. דף חדש ביחסים בין היהדות האורתודוקסית לבין הכנסייה הקתולית נפתח בהקמת הוועדה הדו-צדדית של הרבנות הראשית לישראל עם הוותיקן שהחל לפעול בשנת 2002 תחת נשיאותו של יושב ראש הוועדה, הרב הראשי לחיפה הרב שאר ישוב הכהן. ההצהרות שפורסמו משלש עשרה הפגישות של ועדה דו-צדדית זו (שנערכו מדי שנה ברומא ובירושלים בתורנות) נמנעות בזהירות מלעסוק בכל דבר הקשור ליסודות הדת, ובמקום זה מתייחסות יותר למגוון רחב של אתגרים חברתיים ומדעיים בני זמנינו תוך הדגשת ערכים משותפים מתוך מודעות להבדלים בין

¹³ "המתנות והקריאות של האלוהים אינן חוזרות", הוועדה האפיפיורית ליחסים דתיים עם היהודים 2015, § 36 - 39

¹⁴

שם, § 40

¹⁵

ראה לדוגמה שו"ת "אגרות משה" של הרב משה פיינשטיין, יורה דעה חלק ג', סימן מ"ג, וכמו כן דבריו של הרב הראשי של צרפת יעקב קפלן המובאים ברחון "Droit et liberté", דצמבר 1964 ובעיתון "המודיע" 16 בספטמבר 1965. כל אחד מהם ציין שטחים שהספקנות נאה להם.

באמת, אנו מודעים כי יחסי אהווה אלו לא נועדו להעלים את הבדלי הדוקטרינה בין דתותינו, ואף אסור שיהיו מיועדים לכך, אלא הם ביטוי לנטיות חיוביות הדדיות אמתיות וערכי יסוד משותפים, כאמונה בתנ"ך בין היתר.¹⁶

ההבדלים התאולוגיים בין היהדות והנצרות הם עמוקים, וכך גם המשותף ביניהן. מצד אחד, אמונות היסוד של הנצרות המתמקדות בדמותו של ישו כמשיח וההתגלמות של האישיות השנייה בשילוש יוצרות הפרדה מהיהדות שלא ניתנת לגישור. ההיסטוריה של מות קדושים יהודים באירופה הנוצרית משמשת עדות טרגית למסירות ולעקשנות שבה יהודים התנגדו לאמונות שסותרו את אמונתם העתיקה והנצחית. מצד שני, רבנים בעלי סמכות גבוהה ביותר ביהדות קבעו שהנוצרים הם בעלי מעמד מיוחד משום שהם מאמינים ועובדים לבורא השמים והארץ שהוציא את עם ישראל מעבדות מצרים ומשגיה על כל אשר יצר.¹⁷

הבדלים בתפיסות דוקטרינה אינם נתונים לוויכוח או מיקוח. משמעותם וחשיבותם נקבעת אך ורק בדיון הפנימי של כל דת בפני עצמה. היהדות, המקבלת את ייחודה מהמסורת שקיבלה, מאז תקופת הנביאים המפוארת שלה ובמיוחד ממעמד הר סיני, לעולם תישאר נאמנה לעקרונותיה, חוקיה ותורתה הנצחית. בנוסף לזה, העבודה הבין דתית שלנו מושפעת מהגותם של גדולי בעלי המחשבה בעולם היהודי בדור הקודם כמו הרב יוסף בער סולובייצ'יק¹⁸ והרב לורד עמנואל יעקובוביץ¹⁹, שטענו שהחוויה הדתית היא פרטית, ושלעתיים קרובות ניתן להבינה לעומקה רק במסגרת הפנימית של כל דת בפני עצמה.

עם זאת, הבדלי דוקטרינות ואי-יכולתנו להבין לעומקה את החוויה והסודות של אמונת הדת האחר אינם עומדים, ולא יתכן שיעמדו, בפני שיתוף פעולה בדרכי שלום על מנת להפוך את החברות שאנו חיים בהן, וכן את החברה הגלובלית כולה, לטובות יותר.²⁰ כדי לקיים התקשרות כזו, חיוני שקהילות הדתות השונות יפגשו זו בזו, וילמדו להכיר ולזכות באמון הדדי האחת מרעותה.

מתוך כך אנו מצהירים בזאת:

כי על אף ההבדלים התאולוגיים בין דתותינו, שאינם ניתנים לגישור, היום אנו רואים במאמינים הקתולים שותפים, בעלי ברית קרובים, חברים ואחים במסע לעולם טוב יותר, שישרו בו שלום, צדק חברתי וביטחון.

אנו בית ישראל רואים בברית היעוד שנקראנו לה מפי בורא העולם ביד עבדיו הנביאים להיות "אור לגויים" קריאה לתרום לאנושות את ערכי הקדושה המוסר והחסידות, ולהאזיבם עליה.. ככל שהעולם המערבי הופך ליותר ויותר חילוני, הוא נוטש אקסיומות מוסריות רבות המקובלות על יהודים ונוצרים כאחד. חופש הדת נמצא כעת תחת איום של נטישת הדת מחד וקיצוניות דתית מאידך. מתוך סיטואציה היסטורית הרת משמעות זו אנו מחפשים את שותפותה של הקהילה הקתולית בפרט וקהילות דתיות אחרות בכלל, על מנת להבטיח את עתידו של חופש הדת וכבודה, ולחזק את העקרונות המוסריים של הדתות שלנו, ביחוד בכל הנוגע לקדושת החיים וחשיבותה של המשפחה המסורתית, "וכדי

¹⁶ פירוש המיוחס לרמב"ן לשיר השירים, כתבי הרמב"ן הוצאת שעוועל כרך ב', עמודים 502-503; רלב"ג מלחמות ה', הוצאת לייפציג, עמוד 356 ופירושו לתורה, הוצאת ונציה, עמוד 2

¹⁷ תוספות סנהדרין סג, ד"ה אסור; רבינו ירוחם בן משולם תולדות אדם וחווה יז:ה, רמ"א שו"ע או"ח סי' קנ"ו סעיף ב'; ר' משה רבקה "באר הגולה" לשו"ע חו"מ סי' רכ"ו סעיף א' וסי' תכ"ה סעיף ה'; רש"ר הירש "יסודות החינוך", "יהדות תלמודית והחברה", עמודים 225 – 227.

¹⁸ ביותר יש לציין את מאמרו "עימות", במגזין של המחשבה האורתודוקסית "מסורת" 6.2 (1964)

¹⁹ ראה לדוגמה את מאמרו "זמני ועל-זמני", לונדון 1977, עמודים 119-121

²⁰ הצהרת עיתונות שיצאה במפגש הדו-צדדי הרביעי בין הרבנות הראשית לישראל ובין הכס הקדוש שנערך בגרוטפרטה (רומא, 17-19 באוקטובר 2004) ראויה לציון מיוחד בהקשר זה. היא קבעה: "היות ואנו מודעים לכך שתפניות ביחסים בין הקתולים והיהודים אינן ידועות היטב בשתי הקהילות שלנו ולאור עבודתנו המשותפת והשיחות שאנו מנהלים עכשיו בקשר לתפיסתנו את הצדק ואת החברה המתוקנת אנו מכריזים בזאת: איננו אויבים אלא שותפים נאמנים להבעת ערכי המוסר המהותיים עבור הישרדות ושגשוג החברה האנושית".

לטפח את המצפון המוסרי והדתי של החברה".

לקחי השואה מחייבים אותנו – יהודים, נוצרים ובני שאר דתות ואומות העולם – במיוחד עתה לאור התגברות האנטישמיות, האלימות והשנאה כלפי היהודים, להפיק את הלקחים, הן במערכות החינוך והן בחקיקה ובאכיפה הבלתי מתפשרת של כל אומות העולם בהקשר זה.

בהיותנו עם שסבל מרדיפות ורצח-עם לאורך שנות קיומו, אנו ערים לסכנה ממשית הצפויה לנוצרים רבים הסובלים רדיפות אלימות ומוות מידי אלה הקוראים בשמו של אלוהים לשווא ומאיימים באלימות וטרור הן במזרח התיכון והן במקומות אחרים.

אנו מחרימים בתוקף כל פגיעה בכל אדם באשר הוא בשל אמונתו או דתו. וכן פגיעה ו/או חילול מקום קדוש או בית תפילה של כל דת.

אנו קוראים לכנסייה הנוצרית להתחבר אלינו כדי להעמיק את מאבקנו עם הברבריות של הדור החדש היא השלוחה הרדיקלית של האיסלאם אשר מאיימת על השלום העולמי בכלל ועל קהילות נוצריות ויהודיות בפרט, ואיננה חסה אף על המוסלמים המתונים הרבים. אנו קוראים לכל בני האדם שהרצון הטוב נוגה בנפשותם וליבותם להתאחד ולאסור מלחמה על הרוע הזה.

למרות הבדלים תאולוגיים עמוקים אנו מאוחדים באמונתנו המשותפת במקור האלוהי של התורה, האמונה בגאולה עתידית, והאמונה שהדתות שלנו אמורות לקרב מאמינים חדשים דווקא על ידי דוגמה טובה וחינוך דתי ולא על ידי מלחמה, כפייה או לחץ חברתי.

ככלל אנו מסתייגים מלהביע ציפיות כלשהן כלפי דוקטרינות של קהילות דת אחרות. אולם קיימים סוגים מסוימים של דוקטרינות אשר יכולות לגרום לסבל ממש; אותן דוקטרינות נוצריות, ריטואלים ותורות המבטאות יחס שלילי כלפי יהודים ויהדות מעוררות אנטישמיות ממשית אצל חלק מהאוכלוסייה. אי לכך, בכדי לקדם את היחסים הידידותיים והמשימות המשותפות שנבעו מהנוסטרה איטאטה, אנו קוראים לכל הזרמים הנוצריים שעדיין לא עשו זאת, ללכת בעקבות הכנסייה הקתולית ולמגר את האנטישמיות מסדר תפילותיהם ומהדוקטרינות שלהם, להפסיק פעילות מיסיונרית המכוונת ליהודים, ולעבוד בשיתוף פעולה עם העם היהודי לקראת עולם טוב ושלי יותר.

אנו מבקשים להעמיק את הדיאלוג שלנו ואת שותפויותינו עם הכנסייה כדי לעודד את ההבנה ההדדית שלנו ולקדם את המטרות המנויות לעיל. אנו מבקשים למצוא דרכים נוספות כדי לאפשר לנו לשפר את עולמינו: ללכת בדרכיו של הקב"ה, לפרוס לרעב לחמינו להביא עניים מרודים לבתינו, לכסות את הערומים, ומבשרינו לא נתעלם. ובכך לזכות לברכותיו של בורא העולם.

בשם הסתדרות הרבנים של אמריקה:²¹

הרב	שלום	באום, הרב	משה	דרטש, הרב	ד"ר	זוד	ברגר,
נשיא הסתדרות הרבנים דאמריקה	מנכ"ל הסתדרות הרבנים דאמריקה	יועץ בכיר ליחסים בין דתיים					

בשם הרבנות הראשית:

הרב ד"ר רצון ערוסי, יושב ראש ועדת הרבנות הראשית לישראל ליחסים בין דתיים.

בשם ועידת רבני אירופה:

הרב	פנחס	גולדשמידט, הרב	שמואל	די	סגני, הרב	אריה	פולגר,
-----	------	----------------	-------	----	-----------	------	--------

אודות שלושת הארגונים:

ועידת רבני אירופה (CER)	הרבנות הראשית לישראל	הסתדרות הרבנים דאמריקה (RCA)
ועידת רבני אירופה (CER) היא הברית הרבנית העיקרית באירופה. היא מאחדת יותר מ-700 מנהיגים דתיים של קהילות בתי כנסת אירופאיות מהזרם המרכזי. הוועדה נועדה לשמור ולהגן על הזכויות הדתיות של יהודים באירופה ולהשמיע את קולה של יהדות באירופה.	הרבנות הראשית לישראל היא המוסד הרבני העליון של מדינת ישראל. תחומי אחריותה כוללים מינוי רבנים ודיינים, התקנת תקנות, הפעלת מערכת הכשרות הממלכתית, פקוח על המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל, ועוד. חוק הרבנות הראשית לישראל תש"מ-1980 מעניק את סמכויות הרבנות הראשית למועצת הרבנות הראשית.	הסתדרות הרבנים דאמריקה, שהמטה הלאומי שלו בעיר ניו יורק, הינו ארגון מקצועי המשרת יותר מאלף רבנים אורתודוקסיים בארצות הברית, בקנדה, בישראל ובעולם כולו. חברים בה רבנים אורתודוקסיים מוסמכים כדין המשרתים כרבני קהילות, מחנכים, רבנים צבאיים, ובעלי משרות אחרות בשירות יהודי קהילתי.